پنجابی باراں ماہ دا ادبی پچھوکڑ

☆ ڈاکٹر سعید خاور بھٹا

Abstract:

In this article the writer has described the literary background of Punjabi Baran Mah. He has also pointed out the roots of Baran Mah in different local languages of Pakistan. For this purpose he has kept before him the old literary traditions of Punjabi language. Besides this, he has also discussed the structure and subjects of Baran Mah. Thus this article covers the tradition of Baran Mah in its entirety.

....

برعظیم پاک و ہند اُتے چراں تیکر بدیسی راج رہے ہن تے ایتھے بدیسی بولیاں نوں سرکاراں تھاپڑدیاں وی رہیاں ہن۔ ایہناں وچوں سنسکرت تے فارسی دے راج بولیاں ہوون دی تاریخ لمیری ہے۔ دوویں اپنے ورثے دی امیری پاروں چڑھدے دا انملا سرمایہ ہن۔ سنسکرت دیاں جڑھاں آریہ دی تاریخ وچ ہن تے فارسی بھاویں ایران دی راج بولی ہے پر وسط ایشیا تے جنوبی ایشیا وچ ایہدی وی چنگی چڑھ مچی۔ ایہناں دوواں بولیاں وچ لکھتاں دے ڈھگ لگے پئے ہن۔ اج جدوں اساڈے دیسی کھوجی اپنیاں بولیاں دے موہنواں اُتوں ہزاراں ورھیاں دی دُھوڑ

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

پوچھن دا جتن کر دے ہن تاں اوہناں نوں ہزار ورھے توں پچھانہہ دیسی لکھت دی دس نہیں پیندی تاں اوہ اچیتی یاں سچیتی فارسی تے سنسکرت دے خزانیاں دی پھولا پھالی کرن ٹر پیندے ہن۔ جے کائی ماڑی موٹی تند جڑ گئی تاں دیسی ریت ایہناں دی ای دین ہو گئی۔

ایہہ منی پرمنی حقیقت ہے کہ آریہ دے برعظیم اُتے ہلیاں توں پہلاں ایتھے ہڑپا تے موہنجوداڑو ورگے وسیب سکھراں نوں چھوہ رہے ہان۔ اوہناں دے جیون دے چج پج دا بھرواں ثبوت اج وی ایہہ بھرڑ ہن۔ کجھ نویں کھوج کار آریہ والی وچار دھارا دے نابر ہن تے اوہناں نوں دیسی ثابت کرن لئی دلیلاں دے رہے ہن، پر ''رگ وید'' وچ پنجابیاں تے آریاواں دے یدھاں دا ویروا ملدا ہے تے ایتھوں دے جیون رنگ ڈھنگ بارے اوہناں دیاں سطراں، پھٹکاں تے جساں توں ایہہ نظر پیندا ہے کہ اوہ کسے ہور جوہ دے جم پال ہان۔ آریہ پشو پال ہان تے پنجابی واہی وان۔ پنجابی اوہناں دے نالوں وسیبی پکھوں ہک پیر اگانہہ ہان۔ آریہ جت گئے تے اوہناں پھیر ہزاراں ورھیاں تیکر راج کیتا۔ آریہ دے راج نال نہ ایتھوں دیاں بولیاں مک سکیاں تے نہ ای ایتھوں دی سوجھ۔ انجیں وانگوں ترکاں، پٹھاناں دے راج سمے وی فارسی راج گدی تے بیٹھی پر دیسی سوجھ نوں اوہ وی نہ مُکا سکی۔ سرکاری بولیاں دے پرچھاویں تاں دیسی بولیاں اُتے پیندے رہے ہن، پر ایہناں دا اندرلا ست اپنا ای رہیا۔ اساڈا اپنا کیہ ہے تے مانگواں کیہ ہے؟ ایہوں نتارن کان دیسی ورثے دی اندرلی سانجھ راہیں ای کسے سٹے اُتے اپڑیا جا سکدا ہے۔

ایس دھرتی دی ہزاراں ورھیاں پہلاں دی سوجھ تیکر اپڑن دا ہک ذریعہ ایتھوں دا لوک ادب ہے۔ ایس تانی وچ کئی اجیہیاں تنداں ہن، جیہناں دا وکھریواں اج وی دسدا پیا ہے۔ ہزاراں ورھیاں بدیسی سوجھ دے راج مگروں وی ایہدا آپا نہیں مکیا۔ ایہہ سنسکرت تے فارسی دیاں بنتراں تے موضوعاں نال کھیہندی اجے وی بڈھی نہیں ہوئی۔ ایہدی اک سچی مثال اساڈے لوک گاوناں وچ باراں ماہ دی ہوند ہے، جو اساڈے اجتماعی لاشعور دا حصہ ہے۔ ایسے لوک گیت دی نینہہ اُتے اساڈے کئی کلاسیکی شاعراں فنی فکری عمارت اُساری ہے۔

پنجابی کھوجی پیارا سنگھ پدم ہوراں ''پنجابی باراں ماہے'' دے سرناویں تھلے ہک باراں ماہ دی چون کیتی ہے۔ ایہدے مُڈھ وچ اوہناں باراں ماہ دی شاعری اُتے وی چانن پایا ہے۔ اوہناں یارھویں بارھویں صدی دے لہور واسی شاعر مسعود سعد سلمان دے فارسی دیوان نوں وی گوکھیا ہے۔ مسعود دے سمکالی نظامی عروضی سمرقندی ہوراں اوہناں دے ہندوی دیوان دی دس

پائی ہا، جیہڑا اجے تیکر چھپتی یاں ان چھپتی روپ وچ ساہمنے نہیں آیا۔[1] اوہناں مسعود سلمان دے فارسی دیوان بارے لکھیا ہے:

''ایس وچ مینوں مسعودُ تے پئی پنجابی یاں ہندوستانی ادب دی چھاپ تاں واضح ای دس پئی کہ اوس ساڈے شعری روپاں توں متاثر ہو کے باراں ماہ، اک ماہ (میہہ دن) تے ستوارے فارسی وچ لکھے ہن، پر جدوں باراں ماہ دا تجزیاتی مطالعہ کیتا گیا تاں اوہ فطرت دی تصویر کشی یاں برہوں بیانن دی تھاں اپنے بادشاہ ملک ارسلان دی تعریف ای پیش کر رہیا سی۔ مسعود قصیدہ گو شاعر سی۔ ملک ارسلان (عہد حکومت 509-511ھ) بارے اوس دا ایہہ باراں ماہ وی اک قصیدہ ای سمجھنا چاہیدا ہے۔''[2]

فارسی وچ باراں ماہ دی صنف دی تاں کوئی ہوند نہیں، پر مسعود سعد سلمان دی شاعری مگروں وی ایہہ ریت فارسی وچ اگے نہ ٹر سکی۔ پدم ہوراں فارسی مگروں سنسکرت دے کھرے نپے ہن تے اوتھے اوہناں نوں کھٹ رتو ورنن پنجابی نال لگا کھاندی جاپی ہے۔ پدم ہوراں دے آکھن موجب:

'' پنجاب وچ باراں ماہ دی شعری ریت اک ہزار ورھے پرانی ہے۔ سارا قدیم ادب میسر نہ ہوون پاروں اساڈے لئی ایہہ دسنا تاں مشکل ہو رہیا ہے کہ کس سٹیج اُتے آ کے کھٹ رِتو ورنن نے باراں ماہ دا روپ دھاریا۔''[3]

پدم ہوراں مگروں ایشر سنگھ تانگھ، ڈاکٹر رتن سنگھ جگی تے ڈاکٹر کلدیپ سنگھ دھیر ایسے راہے پئے ہین۔ ایشر سنگھ تانگھ ہوراں دے وچار ویکھو:

''ایس طرح رُتاں دی پٹھ بھومی وچ شنگار رس دا چترن کیتا جاندا سی۔ ایہہ پرنپرا اگے چل کے بارھاں ماہ دے روپ وچ وِکست ہوئی۔''[4]

ڈاکٹر رتن سنگھ جگی ہوراں وی ایہناں دے نال رلدی ملدی گل کیتی ہے:

''بارھاں ماہے نالوں وی پہلاں کھٹ رِتو ورنن ہوندا رہیا ہے۔ ایس دا ناں مگروں رُتی بن گیا۔ سال دیاں چھ رُتاں ....مگروں ایہی گائن ہر مہینے نال لایا گیا تے سال دے بارھاں مہینیاں انوسار ہون والی کوتا نوں بارھاں ماہ دا ناؤں دتا گیا۔''[5]

ڈاکٹر کلدیپ سنگھ دھیر ہوریں وی ایسے سٹے تے پجے ہن:

"بارھاں ماہ کاو روپ دا وکاس بھارتی ساہت وچ پراپت کھٹ رِتو ورنن
جاں رُتی کاوروپ وچوں ہویا۔"(6)

اساڈے کھوجیاں پنجابی باراں ماہ دی ریت نوں سنسکرت دی صنف کھٹ رِتو ورنن نال جوڑیا ہے۔ کھٹ رِتو ورنن دی ریت سنسکرت تے اپ بھرنش وچ وکھالی دیندی ہے۔ ایتھے اسیں پہلاں اوہناں دا ویروا دیندے آں تے ایہدے مگروں کسے سٹے اُتے اپڑن دی کوشش کریسائیں۔

سنسکرت وچ کھٹ رِتو ورنن ناں دی ہِک شعری صنف لبھدی ہے۔ ایہدے وچ چھ رُتاں بسنت (چیتر وساکھ) گریشم (جیٹھ ہاڑ) ورشا (ساون بدرو) سرد (اسوکتیں) ہیمنت (مگھر پوہ) تے ششر (ماہ پھگن) دا ویروا لبھدا اے۔ سنسکرت دے کئی شاعراں نے شکنتلا، بسنت سینا، پاروتی تے دوجیاں ہیروئناں دے موہنوں رُتاں دے بدلن نال کام نوں بھڑکدیاں وکھایا ہے۔ ایہہ رُتاں پنڈے کان کیہو جیہے سنیہے لے آوندیاں ہن۔ ایہدے بیان سے سنسکرت دے شاعراں قدرت دی اجیہی مورت وکھائی ہے کہ خورے ٹاویں شعری ریت ای منظراں دے بیان پاروں ایہدے موہرے کھلو سکے۔

سنسکرت مگروں اپ بھرنش وچ کھٹ رِتو ورنن تے باراں ماہ دوویں لبھدے ہن۔ اپ بھرنش وچ "سنیہہ راسک" ناں دی ہِک لکھت لبھدی ہے، جیہدا شاعر ادہ مان ہے۔ اوس اپنا تخلص ایہی ورتیا ہے۔ ڈاکٹر ہیرا لال مہیشواری (7) تے ڈاکٹر بناری داس جین ہوراں ایہدا اصل ناں عبدالرحمٰن دسیا ہے۔ بنارسی داس ہوراں دے آکھن موجب:

"عبدالرحمٰن کیلئے نظم میں اَدّہ مان لکھا ہے۔ لیکن تشریحوں میں عبدالرحمٰن ہے۔"(8)

"سنیہہ راسک" دی ہیروئن دا پتی کھمبات شہر سوداگری تے گیا ہے۔ اوہدی سوانی پتی دیاں یاداں نوں سینے نال لا کے ویلا دھک رہی ہے۔ اوڑک بے وس تھیندی ہے تے اپنے گھر دی چھت اُتے کھلو جاندی ہے۔ اوہنوں ہِک پاندھی نظر یندا ہے۔ اوہ دسدا ہے کہ اوہ کھمبات جاندا پیا ہے۔ کھمبات دا ناں سن کے اوہ اپنے پتی ول سنیہا گھلدی ہے۔ ایس سنیہے وچ چھ رُتاں دا ورنن (بیان) لبھدا ہے کہ کیویں پھلاں ورگی سیج سولاں دا بستر بن گئی ہے۔

"سنیہہ راسک" مگروں اپ بھرنش وچ کھٹ رِتو ورنن تے باراں ماہ دوویں لکھے جان لگ پئے۔ اپ بھرنش وچ سبھ توں پرانا باراں ماہ بارھویں صدی دا دسیا جاندا اے۔ ڈاکٹر پرکاش

مونس دے آکھن موجب:

''اپ بھرنش میں شٹ رِتُو ورنن اور بارہ ماسے دونوں ملتے ہیں۔عبدالرحمان کے سندیش راسک میں شٹ رِتُو ورنن ہے لیکن جین اچاریوں نے لوک کتھاؤں اورعوامی روایتوں کا سہارا لے کر اپ بھرنش میں نہایت بلند مرتبہ بارہ ماسے لکھے ہیں۔ بارہ ماسے کی تصنیف سب سے پہلے بارہویں صدی عیسوی سے شروع ہوتی ہے۔ دستیاب بارہ ماسوں میں قدیم ترین بارہ ماسہ ''بارہ ناؤ'' کے نام سے ملتا ہے جو ایک جین سادھو جن دھم سوری کی تصنیف ہے۔اس کا زمانہ تصنیف بارہویں صدی عیسوی کا نصف آخر ہے۔اس کے بعد دوسرا بارہ ماسہ بھی ایک اور جین منی ونے چندر سوری کے مصنفہ'' نیمی ناتھ چتش بدھ'' میں ملتا ہے۔اس کا زمانہ تصنیف (1309۔1268ء) کے درمیان خیال کیا جاتا ہے۔''(9)

ایہہ ے مگروں کئی دیسی بولیاں دے شاعراں نے کھٹ رِتو ورنن تے باراں ماہ دوویں لکھے۔ راجستھانی شاعراں وچوں چندور دائی تے اودھی دے شاعر ملک محمد جائسی دیاں لکھتاں سکھراں نوں چھوہندیاں وکھالی دیندیاں ہن۔'' آدگرنتھ'' وچ گوروارجن دیو دی اک رُتی تے باراں ماہ وکھالی دیندے ہن۔ رُتی سنسکرت دے شبد رِتو دا ای وگڑیا ہویا روپ ہے۔ اساڈی جاچے گوروارجن دیو ہوراں توں پہلاں یاں مگروں کسے ہور پنجابی شاعر دی رچی رُتی اجے تیکر ساہمنے نہیں آئی۔ انج رُتی نوں پنجابی ریت نہیں آکھیا جاسکدا۔ رُتی نوں گوروارجن دیو ہوراں دا شعری تجربہ آکھیا جاوے تاں غلط نہ ہوسی۔

جتھوں تیکر باراں ماہ دا سانگا ہے تاں ایہہ اجوکیاں دیسی بولیاں تے بولڑیاں وچوں راجستھانی، اودھی، برج، ہندی، آسامی، بنگالی، میتھلی، اڑیا، سندھی تے پنجابی وچ ایہہ ریت اپڑیاں سکھراں نوں چھوہندی وکھالی دیندی ہے۔'' انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر'' وچ دیسی بولیاں دی ایس ریت دا ویروا ملدا ہے۔ ایتھے اسیں مثال وجھوں کجھ بولیاں بارے دتیاں دساں دہراوندے آں۔

راجستھانی ریت بارے لکھیا ہے:

"The Rajasthani Barahamasa Poems depict the pangs of separation, and emotional feelings as experienced

by the female partner in each month of the year. The fact that these poems contain descriptions of emotions felt during the twelve months of the year accounts for the nomenclature of Barahamasa. The oldest available specimen of this genre is Neminath Chatuspadika of VinayChandra Suri, a Jaina poet. Composed in 'Chaupai', it is styled as Chatuspadika, and describes the feelings of separation, beginning with the month 'Sawana', as experienced by the heroine Rajmati. The poem was compsed sometime in about 1260. Another such work of the 13th century is Nemi Barahamasa by the poet palhana." [10]

بنگالی باراں ماہی بارے لکھیا اے:

"In Bengali literature, the number of Baramasyas belonging to the major two types is quite impressive. All the major streams of medival Bengali literature produced some Baramasyas. In vaishnava literature the poems of this genre depict the sorrow of Radha and Bishnupriya when Krishna and Nimai left them behind, not to come back again. It the Mangalkavyas, however, Baramasyas on "Biraha, (desolation after the beloved's departure) where there, though the other type i.e. those centering round poverty, was more popular with the Mangal - poets."[11]

آسامی باراں ماہی بارے وچار پیش خدمت ہن:

"There is a class of songs in Assam as in other parts of eastern and northern India describing the twelve months of the year as a background to the feeling of a girl, whose husband is away somewhere. Such songs are known as Baramahi or 'twelve - monthly'.[12]

انج اُتے دسیاں ساریاں بولیاں وچ باراں ماہ دی ریت وکھالی دیندی اے۔ ایہناں بولیاں وچ باراں ماہ لوک گیت دی صنف دے طور تے تاں پرچلت رہے ای ہن، پر باقاعدہ شاعری دے نمونے بارھویں توں پندرھویں صدی دے سمے توں ای ملدے ہن۔ ایہناں دے وچ دیسی مہینیاں دیاں موسمی کیفیتاں نوں من بیتیاں نال جوڑیا جاندا ہے۔ ایہناں دے وچ سال دا مڈھلا مہینہ وی اڈو اڈ ہے۔ پنجابی باراں ماہ اکثر چیتر توں ای شروع ہوندے نیں۔ ایہناں بولیاں دے باراں ماہ وچ سوانی دا برہا اُچیچا موضوع ہے۔ بھاویں باراں ماہ دے شاعر مرد ای ہین، پر ایہناں دے وچ الاسوانی دا ای ہے۔

پنجابی دے موڈھی شاعر بابا فرید ہوراں کول رُت گیان تاں وکھالی دیندا ہے پر ایہنوں باراں ماہ دا نمونہ نہیں آکھیا جاسکدا:

کتک کونجاں چیت ڈونہہ ساون بجلیاں
سیالے سوہندیاں پر گل باہڑیاں[13]

پنجابی باراں ماہ دا سبھ توں پرانا نمونہ بابا گورونانک ہوراں کول ای ملدا ہے۔ اوہناں دیسی مہینے چیت توں شروع کر کے پھگن تیکر ہر مہینے برہا دیاں اڈ واڈ کیفیتاں دسیاں ہن۔ باہرلا موسم من نوں کیویں ہلوندا ہے تے وجوگن دا وجوگ اوہناں دے ہک ہک شبد وچوں پھُٹدا ہے۔ اوہناں دی بولی تشبیہاں، استعاریاں نال پُرچی ہوئی ہے تے کجھ مصرعے تاں اج اکھاناں وانگوں پرچلت ہن۔ اوہناں دی سوجھ موجب برہا وچ بھُجدی ناری گورمکھ ہو کے ای شانت ہو سکدی ہے۔ ایتھے ساون دا مہینہ ویکھو:

ساون سرس مناگھن ور سہہ رُت آئے
میں من تن سہہ بھاوے پر پردیس سدھائے

پر گھر نہیں آوے مریے ہاوے دامن چہک ڈرائے
سیج اکیلی کھری دوہیلی مرن بھئیا دُکھ مائے
ہر بن نیند بھُوکھ کہو کیسی کاپڑ تن نہ سکھاوے
نانک سا سُہاگنی کنتی پر کے انک سماوے (14)

بابا گورو نانک ہوراں توں امرتا پریتم تیکر سینکڑے سرکڈھویں پنجابی شاعراں باراں ماہ لکھے۔ ہُن ایہدے کلاوے وچ گوپیاں دا کرشن کان وِلکن، سیتا دی رام لئی سک، آتما دا پر ماتما توں وچھوڑا، عشق رسولؐ وچ تڑفدے عاشق دی مدینے جاون دی اچھیا، کربلا وچ تسی اماماں دی اولاد، لوک داستاناں دیاں ہیروئناں دی متر نال ہِک مِک ہوون دی چاہت ورگے موضوع وی آ گئے ہن۔ انج باراں ماہ دی پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ اُچیچی تھاں ہے۔

جیویں اسیں پہلاں وچار چکے ہاں کہ آریہ دے آون توں پہلاں ایتھے جیوندے جاگدے وسیب ہان تے آریہ اوہناں اُتے مل ماری۔ اوہناں دیاں بولیاں ای راج گدی دیاں سانکاں بنیاں۔ سنسکرت ہزاراں ورھیاں تیکر راج کیتا۔ دیسی بولیاں دا وجود تاں ہمیش رہیا ہے، پر سرکاری بولیاں وانگوں اوہناں دی سانبھ نہ ہو سکی۔ انج دیسی ریت سینہ بہ سینہ اگے ٹردی وکھالی دیندی ہے۔ سنسکرت دے زوال مگروں دیسی بولیاں انگاڑی لیندیاں ہن تاں سنسکرت دے ورثے دی ای جگالی نہیں کردیاں سگوں اوہناں دے کول اپنی وی ہِک سوجھ ہا۔ ایہہ نکھیڑ کھٹ رِتو ورنن تے باراں ماہ وچ سہج سبھا وکھالی دیندا ہے۔

جے باراں ماہ کھٹ رِتو ورنن دی ای ترقی یافتہ شکل ہے تاں پھیر ایہہ ہندوستان دیاں اپنیاں بولیاں وچ ہکو سمے کیویں اُبھریا۔ سنسکرت دے کلاسیکی ادب دی ایہو صنف ای شمالی ہند دی سانجھی ادبی قدر کیوں بنی ہے؟

دیسی بولیاں دے شاعراں چندور دائی ، ملک محمد جائسی تے گورو ارجن ہوراں دوواں صنفاں وچ لکھیا ہے۔ اوہ کیہڑی گل ہائی جیہڑی کھٹ رِتو ورنن وچ ناہی ہوندی تے اوہناں باراں ماہ دی ریت نوں وی نبھایا ہے۔ ایہناں شاعراں نوں وکھو وکھ سرناویں دیون دی کیہ لوڑ پئی؟

دیسی بولیاں دے سارے باراں ماہ وچ سوانی ولوں عشق دا اظہار کیتا گیا ہے، جیہڑا جی دے من وچوں رُگ بھر لیندا ہے۔ ایہہ سبھا مادری وسیب دی ای دین ہے۔ دیسی بولیاں وچ ایس اسلوب دے کنے ای نشا بھر شاعر دسدے ہن۔ فارسی تے سنسکرت ادب پدری وسیب دا نمائندہ

ہے۔ اوتھے اجیہا رنگ تھاں وی ناہی بنا سکدا۔ سنسکرت وچ پریمی دے من وچ پہلاں پریمکا کان چننگ پیندی ہے تے پھیر سوائی اپنی وفا دا ثبوت دیندی ہے۔ کھٹ رِتو ورنن وچ وسیباں دی سوجھ دا ایہہ نکھیڑ صاف پیا دسدا ہے۔

باراں ماہ دا مُڈھلا موضوع برہا ہے۔ وجوگن ایسے اگ وچ سڑدی رہندی ہے۔ ایس اگ دا سیک شبداں وچوں نکل کے پڑھن ہاراں دیاں روحاں نوں وی پگھرا دیندا ہے۔ کھٹ رتو ورنن وچ عشق دا موضوع تاں ہے، پر اوتھے ناری بھوگ کان اُتاولی ہے تے کدی کدی تاں ایس رُت وچ پچھلے کیتے بھوگ دی سیتر وی مار وبندی ہے۔

کھٹ رتو ورنن دی سوائی اُتلے میل دی ہے، جیہدے انگ انگ وچوں کام پھٹدا ہے۔ اوہدے آل دوالے عیش دے دوجے سارے سامان موجود ہن، پر پریمی دی تانگھ پچھے سبھ کجھ کھان نوں آوندا ہے۔ باراں ماہ دی پریمکا ماڑے میل دی وجوگن ہے جیہنوں پریتم دی تانگھ ککھوں ہولیاں کر چھڈیا ہے۔

کھٹ رتو ورنن وچ سنسکرت دے شاعراں رُتاں دی منظر نگاری کمال درجے دی کیتی ہے۔ باراں ماہ وچ وی باہرلیاں کیفیتاں نوں من دیاں سدھراں نال جوڑیا جاندا ہے، پردیسی شاعراں باہرلی منظر نگاری نالوں اندرلی اگ اُتے بہتا زور دتا ہے۔

اُتلے وچاراں نوں مکھ رکھ کے اسیں آکھ سکدے آں کہ برہا تے سوائی ولوں عشق دا اظہار ایس دھرتی دی شاعری دے نویکلے گُن ہن، جیہڑے سنسکرت ورگی کلاسیکی شاعری دا حصہ نہیں بن سکے۔ باراں ماہ، کھٹ رتو ورنن دی دین نہیں سگوں لوک ادب وچوں پھٹیا رنگ ای ہے۔ اج وی آسامی بولی وچ باراں ماہ نوں لوک ادب وانگوں ای منیا جاندا ہے۔ باراں ماہ دی شاعری موضوع تے اسلوب پاروں اپنی وکھری پچھان رکھدی ہے۔

حوالے/حاشیے

1 پیارا سنگھ پدم، ''باراں ماہ،'' سانجھ وچار، مرتب۔ سعید بھٹا (لہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)226۔

2 پدم 227۔

3 پدم 225۔

4 ایشر سنگھ تانگھ،'' باراں ماہ،...... راگ تکھاری تے ماجھ،'' پنجابی دُنیا؟ (1964ء):64۔

5 ڈاکٹر رتن سنگھ جگّی، ساہت کوش پربھاشک شبداولی (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 1989ء)745۔

6 ڈاکٹر کلدیپ سنگھ دھیر، پنجابی دے مولک تے پرنیراگت کاوروپ کار (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 2001ء)92۔

7 Dr. Hiralal Maheshwari, History of Rajasthani Literatur, (Delhi: Sahitya Akademi, 1980) 30.

8 ڈاکٹر بناری داس، '' عبدالرحمٰن کا سندیش راسک،'' اورینٹل کالج میگزین، 23.88 (1947ء)88۔

9 ڈاکٹر تنویر احمد علوی، بارہ ماسہ کی روایت (نئی دہلی: شاہد پبلی کیشنز، 2005ء)23۔

10 "Barahamasa Rajasthani," Encylopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.

11 "Barahamasa Bengali," Encylopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.

12 "Barahamahi Assamese," Encylopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.

13 بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرتب۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء)291۔

14 بابا نانک، کلام نانک بمعہ فرہنگ، ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل (پٹیالہ: بھاشا وبھاگ 1971ء)831۔